

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI LUG'AT BOYLIGINI OSHIRISH
TAMOYILLARI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10578812>

Ahmedova Matluba Abdisolom qizi

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika institute

Tillar va maktabgacha ta'lim fakulteti

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maktabda nutq o'stirishning muhim vazifalaridan biri lug'at ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo'nalishlarini ajratish va asoslash, o'quvchilarning lug'atini boyitish jarayonini boshqarish hisoblanadi.

Maktabda lug'at ustida ishlash metodikasi to'rt asosiy yo'nalishni ko'zda tutadi:

1. O'quvchilar lug'atini boyitish, ya'ni yangi so'zlarni, shuningdek, bolalar lug'atida bo'lgan ayrim so'zlarning yangi ma'nolarini o'zlashtirish. Ona tilining lug'at boyligini bilib olish uchun o'quvchi o'z lug'atiga har kuni 8-10 ta yangi so'zni, shu jumladan, ona tili darslarida 4-6 so'zni qo'shishi, ya'ni shu so'zlar ma'nosini o'zlashtirishi lozim.

2. O'quvchilar lug'atiga aniqlik kiritish. Bu ichiga quyidagilarni oladi: 1) o'quvchi puxta o'zlashtirmagan so'zlarning ma'nosini to'liq o'zlashtirish, ya'ni shu so'zlarni matnga kiritish, ma'nosi yaqin so'zlarga qiyoslash, antonim tanlash yo'llari bilan ularning ma'nosiga aniqlik kiritish; 2) so'zning kinoyali ma'nosini, ko'p ma'noli so'zlarni o'zlashtirish; 3) so'zlarning sinonimlarini, sinonim so'zlarning ma'no qirralarini o'zlashtirish; 4) ayrim frazeologik birliklarning ma'nosini o'zlashtirish.

3. Lug'atni faollashtirish, ya'ni o'quvchilar ma'nosini tushunadigan, ammo o'z nutq faoliyatida ishlatmaydigan nafaol lug'atidagi so'zlarni faol lug'atiga o'tkazish. Buning uchun shu so'zlar ishtirokida so'z birikmasi va gaplar tuziladi, ular o'qiganlarni qayta hikoyalash, suhbat, bayon va inshoda ishlatiladi.

4. Adabiy tilda ishlatilmaydigan so'zlarni o'quvchilar faol lug'atidan nafaol lug'atiga o'tkazish. Bunday so'zlarga bolalarning nutq muhiti ta'sirida o'zlashib qolgan adabiy til me'yoriga kirmaydigan, ayrim adabiy asar va so'zlashuv tilida qo'llanadigan sodda so'z va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid so'zlar kiradi. Adabiy til me'yori degan tushunchani o'zlashtirgach, o'quvchilar yuqorida izohlangan so'zlar o'rniga adabiy tildagi so'zlardan foydalana

boshlaydilar. Adabiy tilga oid malakalari mustahkamlangan sayin shevaga, jargonga oid soʻzlar, soʻzlashuv tilida ishlatiladigan sodda soʻz va iboralar oʻquvchilarning faol lugʻatidan chiqib keta boshlaydi. Oʻquvchilar lugʻatini va nutqini boyitishda eng ishonarli manba badiiy asarlar hisoblanadi. Oʻqish darslarida oʻquvchilar Oybek, H. Olimjon, M. SHayxzoda, Gʻ. Gʻulom, H. Hakimzoda, Zulfiya, Uygʻun, A.Qahhor, P. Moʻmin, Q. Muhammadiy, SH. Saʼdulla, Z. Diyor kabi koʻpgina soʻz ustalarining asarlarini oʻqiydilar. Oʻzbek tilini yuksak badiiy obrazlar yordamida oʻzlashtiradilar. Oʻqish darsida bolalar lugʻati maʼlum mavzularga oid soʻzlar hisobiga ham boyiydi. Ular lugʻatiga axloqiy tushunchalarni ifodalovchi yoqimtoy, shirinsoʻz, mehribon, haqqoniy, botir, mard, jasur, mehnatsevar kabi koʻpgina soʻzlar qoʻshiladi. Matn ustida ishlash jarayonida koʻp maʼnoli soʻzlar, sinonimlar, koʻchma maʼnoda ishlatiladigan soʻzlarni, baʼzi frazeologik birikmalarni bilib oladilar. Bolalar mustaqil oʻqishga oʻrganganlaridan keyin ular lugʻatiga kitob, gazeta, jurnal materiallari katta taʼsir qiladi. Shuning uchun ham sinfdan tashqari mustaqil oʻqish va unga rahbarlik shakllari oʻquvchilar lugʻatini boyitishning, nutqini oʻstirishning eng muhim manbalaridan hisoblanadi. Maxsus mashqlar yordamida grammatika va imloni oʻrganish darslari koʻpgina soʻz va atamalarni oʻzlashtirishga yordam beradi, oʻquvchilar predmet, belgi, harakat, sanoq, tartib ifodalaydigan soʻzlarni bilib oladilar. Bu darslarda oʻquvchilar lugʻati tartibga solinadi, soʻz turkumlarini oʻrganish jarayonida guruhlanadi, soʻz tarkibi, soʻz yasalishi, soʻzlarning oʻzgarishini oʻrganish bilan esa lugʻatga aniqlik kiritiladi; ular oʻrgangan soʻzlaridan oʻz nutqlarida foydalana boshlaydilar, natijada lugʻatlari faollashadi. Oʻquvchilar lugʻati maxsus lugʻaviy-mantiqiy mashqlar yordamida ham boyiydi, tartibga tushadi. Bulardan tashqari, kinofilm va televizor eshittirishlarining matnlari, oʻqituvchi va boshqa maktab hamda maktabdan tashqari muassasalar xodimlarining nutqlari ham oʻquvchilar lugʻatini boyitish va takomillashtirish manbalari hisoblanadi. Lugʻatni boyitishda turli lugʻatlar juda foydali qoʻllanmadir. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun «Imlo lugʻati» mavjud. Oʻqituvchi maʼlumot uchun ham, material tanlash uchun ham turli lugʻatlardan (oʻzbek tilining sinonimlar, antonimlar, frazeologik lugʻatlaridan, turli terminologik lugʻatlardan) muvaffaqiyatli foydalanadi. Sinfning katta qismi toʻgʻri soʻzni topish qobiliyatini oʻzlashtirgandan soʻng, orqada qolgan bolalarni alifboga, lugʻatning birinchi sahifasiga yuborish va sinfdan bunday texnikani oʻtkazish kerak: lugʻatda soʻzni alifbo tartibida topgan birinchi talaba sahifa raqamini ovoz chiqarib chaqiradi. Ish tezroq ketadi, bolalar ohangda alifbo harflarini saralashadi va shu bilan uni yodlashadi. Bu darsda vaqtni tejaydi. Bolalar tomonidan lugʻat yozuvining tuzilishini oʻzlashtirish jarayoni alohida eʼtiborga loyiqdir. Unda aslyatdan keyin grammatik belgilar: gap bolagi va asosiy grammatik belgilar qoyiladi.

Belgidan keyin soʻzning lugʻaviy maʼnosi ochiladi. Keyinchalik, bolalar soʻzning toʻgʻridan-toʻgʻri yoki asosiy maʼnosi lugʻat yozuvida 1 raqami ostida ochilganligini bilishlari kerak. Agar soʻz bir nechta maʼnoga ega boʻlsa, ular quyidagi raqamlar ostida ochiladi. Koʻpchilik soʻzlar koʻp qiymatli boʻlsa-da, bir qiymatli soʻzlar ham mavjud. Lugʻatni boyitishda turli lugʻatlar juda foydali qoʻllanmadir. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun «Imlo lugʻati» mavjud. Oʻqituvchi maʼlumot uchun ham, material tanlash uchun ham turli lugʻatlardan (oʻzbek tilining sinonimlar, antonimlar, frazeologik lugʻatlaridan, turli terminologik lugʻatlardan) muvaffaqiyatli foydalanadi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari nutqini rivojlantirishning asosiy yoʻnalishlaridan biri soʻz ustida ishlash, yaʼni lugʻat ishidir. Ona tili va oʻqish darslarida bajariladigan lugʻat ishi oʻquvchining soʻz boyligini oshirishda muhim ahamiyat-ga ega. M. R. Lvovning maʼlumot berishicha, IV sinfgacha boshlangʻich sinf oʻquvchilari oʻzlashtiradigan yangi soʻzlarning yarmi oʻquvchilar lugʻatiga ana shu darslar orqali kiradi. “Lugʻat ishi – oʻqituvchi faoliyatidagi bir lavha emas, balki oʻzbek tili kursining barcha boʻlimi bilan bogʻlangan tizimli, yaxshi tashkillashtirilgan, pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tuzilgan ishdir” – deb yozgan edi taniqli metodikachi olim A. V. Tekuchev. Lugʻat ishi bosqichlarini quyidagicha ifodalash mumkin: 1) soʻz maʼnosini tushuntirish, 2) soʻzni faollashtirish, 3) soʻzni nutqda qoʻllash. Oʻquvchilar lugʻatini faollashtirish – ona tili va oʻqish darslarida bajariladigan lugʻat ishining eng muhim yoʻnalishlaridan biridir. Shuning uchun oʻqituvchining vazifasi – oʻquvchi lugʻatidagi nafaol soʻzlarni faol lugʻat zaxirasiga oʻtkazish uchun oʻquvchiga nafaol soʻzlarning birikuvchanligi va qoʻllanish sohasini oʻzlashtirishga yordam berishdan iborat. Oʻquvchi biror soʻzni oʻz qayta hikoya-lashi, hikoyasi, suhbat, xati, bayoni, inshosida atigi bir marta qoʻllasa ham, bu soʻz faollashgan hisoblanadi. Soʻzni oʻzlashtirish uning maʼnosi, birikuvchanligi va qoʻllanish doirasini bilishdan iborat. Oʻquvchiga yangi soʻz maʼnosini tushuntirish, uning soʻzni toʻgʻri tushunishiga erishish zarur. Buning uchun esa oʻqituvchi soʻz maʼnosini tushuntirish usullarini bilishi va ulardan oʻrinli foydalanishi lozim. M. R. Lvov soʻz maʼnosini tushuntirishning quyidagi usullarini ajratadi: koʻrgazmali, kontekstual, sinonim keltirish, mantiqiy taʼrif berish, batafsil tavsiflash, antonim keltirish, soʻzning yasali tarkibini tahlil qilish. “Ona tili” va “Oʻqish kitobi” darsliklarida oʻquvchilar uchun tushunarsiz va ularning nutqida nafaol boʻlgan bir qancha soʻzlar uchraydi. Oʻquvchilar lugʻatini faollashtirishda asosan ana shu soʻzlar ustida ishlash zarur. Oʻquvchilar lugʻatini faollashtirish quyidagi asosiy bosqichlardan iborat:

1. Soʻz maʼnosini bir yoki bir necha usul

yordamida tushuntirish:

- a) kontekst yordamida;
- b) shu soʻzning maʼnodoshi yordamida;

d) shu soʻzning antonimi yordamida;

e) tavsifiy yoʻl bilan (lugʻatdan foydalanib yoki oʻqituvchning oʻzi mustaqil ravishda).

2. Soʻzni oʻqish va yozish (soʻzning toʻgʻri talaffuzi va imlosi ustida ishlash).

3. Soʻzning qoʻllanish namunalari ustida ishlash (tayyor soʻz birikmasi va gaplar ustida ishlash).

Oʻqituvchi oʻquvchilarni oʻrganilayotgan soʻzlar qoʻllangan tayyor soʻz birikmalari va gaplar bilan tanishtiradi. Ularning ayrimini aytib turib yozdirish mumkin.

4. Soʻzning semantik aloqalari ustida ishlash.

Oʻquvchilarni soʻzlarning paradigmatic aloqalarni ajratish va oʻzlashtirishga oʻrgatuvchi mashqlar ular lugʻatining boyishiga yordam beradi. Bunday mashqlar kerakli soʻzni tanlash, jumla mazmunini aniq yetkazish, soʻzning maʼno qirralarini tushunish qobiliyatini shakllantiradi.

5. Oʻrganilayotgan soʻzlar ishtirokida mustaqil ravishda soʻz birikmasi va gap tuzdirish.

Boshlangʻich sinf ona tili va oʻqish kitobida uchraydigan oʻquvchilar uchun tushunarsiz soʻzlar mazmuniy xususiyatiga koʻra turlichadir. Shuning uchun bu soʻzlarning maʼnosini tushuntirishda ularning xususiyatiga mos ravishda eng samarali usulni tanlash lozim. Bu oʻrinda bir necha darslikdagi soʻzlar misolida soʻz maʼnosini tushuntirishning samarali usulini tanlash haqidagi fikrlarimizni bayon qilamiz. Boshlangʻich sinf "Ona tili" va "Oʻqish kitobi" darsliklarida oʻquvchilarga maʼnosi tushunarsiz boʻlgan soʻzlar ancha uchraydi. Ularning maʼnosini yuqorida koʻrsatilgan va boshqa usullar bilan tushuntirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bahriddinova B.M. Oʻzbekistonda oʻquv lugʻatchiligi: lingvistik asoslari, tarixi va istiqbollari: F.f.d(DSc) diss.-Samarqand.2020.,
2. Дубынина Н.В. История французско-русской лексикографии XVIII в. Автореф. дисс. канд.филол.наук. Москва, 2001.
3. Марковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии: Дисс... д-ра филол наук(в форме научного доклада) -М.: Институт русского языка им А.С.Пушкина, 1990, С-9.
4. Mirxanova G.R. Oʻzbek tilining sinonimlar oʻquv izohli lugʻatini tuzishning lingvistik asoslari . Vuxoro- 2021
5. Иванова Е.П. Семантизация имени существительного во французских толковых и энциклопедических словарях XVII-XXI вв.: эволюция

определений наименований гидрометеоров. Автореферат докт. филол. наук.
Санкт-Петербург, 2008.